

Artikelen

Een empirisch en juridisch perspectief op cyberpesten: naar een holistische aanpak

Katrien Van Cleemput

*Onderzoeksgroep MIOS, departement Communicatiewetenschappen,
Universiteit Antwerpen*

Eva Lievens

Faculteit Rechtsgeleerdheid, Universiteit Gent

Sara Pabian

*Onderzoeksgroep MIOS, departement Communicatiewetenschappen,
Universiteit Antwerpen en verbonden aan het Fonds Wetenschappelijk Onderzoek
– Vlaanderen (FWO)*

ABSTRACTS

Dit artikel licht het fenomeen cyberpesten toe vanuit twee verschillende perspectieven. In het eerste deel wordt het fenomeen cyberpesten besproken aan de hand van Vlaams en internationaal onderzoek. Daarbij wordt eerst aandacht besteed aan de definitie van cyberpesten en de verschillen met meer traditionele vormen van pesten. Daarna wordt een overzicht gegeven van de prevalentiecijfers en de persoonsgebonden en omgevingsgebonden kenmerken die in onderzoek in verband werden gebracht met slachtoffers en daders van cyberpesten. Aan de hand van Vlaamse data uit de DICA-studie wordt ook besproken welke copingstrategieën slachtoffers van cyberpesten hanteren.

In een tweede deel schetst het artikel het bestaand juridisch kader rond cyberpesten bij minderjarigen. Er wordt nagegaan welke bepalingen uit de strafwet, wetgeving rond gegevensbescherming en andere relevante instrumenten kunnen worden aangewend in België. Afsluitend wordt ook aandacht besteed aan een aantal rechten en principes die centraal staan in het Kinderrechtenverdrag en die kunnen bijdragen aan het ontwikkelen van een positief beleid met focus op *agency*, *skills* en *empowerment*.

Tot slot wordt gepleit voor een holistische aanpak van (cyber)pesten waarin verschillende actoren zoals scholen, ouders, zorgverleners, internetbedrijven en politie een rol krijgen.

Cyberpesten – Copingstrategieën – Juridisch kader

This article sheds light on the phenomenon of cyberbullying from two perspectives. In the first part, the phenomenon of cyberbullying is discussed, referring to Flemish and international research. First, attention is paid to the definition of cyberbullying and the differences with 'traditional' bullying. Next, the prevalence of cyberbullying is

discussed, as well as the personal and environmental characteristics that were associated with being a bully or victim of cyberbullying in previous research. Finally, Flemish data from the DICA study are used to discuss victims' coping strategies.

In the second part, the article lays out the current legal framework regarding cyberbullying among minors. It is explored which legal instruments from criminal law, data protection law and other relevant instruments can be used in Belgium. Finally, attention is also paid to a number of rights and principles that are at the heart of the International Convention on the Rights of the Child, and that can contribute to a positive policy that focuses on agency, skills and empowerment.

In the conclusion, a plea is made for a holistic approach to (cyber)bullying in which different actors, such as schools, parents, caregivers, internet software companies and police each play their role.

Cyberbullying – Coping strategies – Legal framework

Cet article explique le phénomène du cyberharcèlement selon deux perspectives différentes. Dans la première partie, ce phénomène est abordé en se basant sur des recherches flamandes et internationales. L'attention est portée à la définition des différentes formes de cyberharcèlement. Ensuite, un aperçu est fourni concernant la prévalence et les caractéristiques personnelles et contextuelles qui ont été liées aux victimes et auteurs de cyberharcèlement. Basées sur des données flamandes, on discute également des stratégies d'adaptation que les victimes de cyberharcèlement peuvent utiliser.

Dans la deuxième partie, l'article présente le cadre juridique existant sur le cyberharcèlement concernant les mineurs. On examine les dispositions du droit pénal, de la législation de la protection des données et d'autres instruments qui peuvent être utilisés en Belgique. Finalement, l'attention est accordée à un certain nombre de droits et principes qui sont au cœur de la Convention des Droits de l'Enfant et qui peuvent contribuer au développement d'une politique positive, en mettant l'accent sur l'agence, les compétences et l'autonomisation.

En conclusion, on plaide en faveur d'une approche globale du cyberharcèlement dans laquelle les différents acteurs (les écoles, les parents, les fournisseurs de soins, les entreprises d'internet, la police, ...) se verront attribuer un rôle important.

Cyberharcèlement – Stratégies d'adaptation – Cadre juridique

INLEIDING

Pestgedrag onder jongeren is geen nieuw fenomeen. Het wordt reeds sinds de jaren '70 onderzocht door psychologen en sociologen. De massale verspreiding van communicatietechnologieën in de tweede helft van de jaren '90 ging gepaard met de opkomst van een nieuw type van pesten, namelijk 'cyberpesten' (of 'online pesten'). Terwijl cyberpesten duidelijk gerelateerd is aan de meer klassieke vormen van pesten, impliceert het gebruik van communicatietechnologieën veranderingen in de manieren waarop jongeren kunnen pesten, in de mogelijkheden om met de pesterijen om te gaan als slachtoffer, en in de aanpak ervan door de jongeren zelf, door scholen, ouders en de andere betrokkenen. Hoewel cyberpesten zich nog steeds het vaakst afspeelt binnen de sociale context van de school (Juvonen & Gross, 2008; Kowalski & Limber, 2007; Smith e.a., 2008), kunnen pesterijen via sociale media op een grote schaal verspreid geraken, ook buiten de schoolmuren. Het gebruik van

communicatietechnologieën maakt pesterijen vaak ook heel tastbaar (*cf.* bewijsmateriaal zoals foto's en chats) ten opzichte van offlinepesterijen. Mede door deze factoren rijzen dan ook heel wat vragen bij ouders, leerkrachten en hulpverleners over de juridische context waarin cyberpesten kan worden gekaderd. In de eerste helft van het artikel bespreken we het fenomeen cyberpesten. In de tweede helft geven we een overzicht van de wettelijke bepalingen waaronder cyberpesten mogelijk kan vallen en welke knelpunten daarbij spelen. Tot slot geven we aan hoe cyberpesten bekeken kan worden vanuit een kinderrechtenperspectief.

1. CYBERPESTEN ALS (NIEUW) FENOMEEN

1.1. DEFINITIE VAN PESTEN EN CYBERPESTEN

'Pesten' is een welomschreven fenomeen in de wetenschappelijke literatuur. Het is een specifiek type van agressief gedrag dat gekenmerkt wordt door: (1) intentiona- liteit, (2) repetitie en (3) een machtsonevenwicht tussen dader en slachtoffer (Olweus, 1999, 2010). De term 'cyberpesten' verwijst naar pesten via communica- tietechnologieën, bv. het sturen van beledigingen via sociale media, het online ver- spreiden van een gênante video, of het stalken via mobiele telefoon. Hoewel cyber- pesten duidelijk verwant is aan het traditionele pesten, leidt het gebruik van com- municatietechnologieën tot enkele specifieke kenmerken van cyberpesten die grote implicaties kunnen hebben voor daders en slachtoffers. Zo maken communicatie- technologieën het mogelijk voor daders om (semi-)anoniem te pesten, kan het pes- ten 24 uur op 7 dagen doorgaan, en kunnen de pesterijen bedoeld of onbedoeld een breed publiek bereiken (Kiriakidis & Kavoura, 2010; Menesini *et al.*, 2013).

1.2. DE PREVALENTIE VAN CYBERPESTEN IN VLAANDEREN

In Vlaanderen werden sinds 2005 meerdere studies uitgevoerd naar cyberpesten bij een representatief staal van de jongeren (tussen negen en 19 jaar) (zie bv.: Heirman & Walrave, 2008; Hublet, Vereecken, & Maes, 2012; Pabian & Vandebosch, 2014a; Vandebosch, Van Cleemput, Mortelmans, & Walrave, 2006). De recentste cijfers werden verzameld in mei 2013 tijdens de laatste wave van de DICA-studie (Pabian & Vandebosch, 2014a). In een geclusterde gestratificeerde steekproef bij Vlaamse jongeren van het zesde leerjaar tot en met het vijfde middelbaar (N = 2.073) gaf 5,9% van de jongeren aan dat hij of zij in de afgelopen zes maanden dader geweest was van cyberpesten, 7,4% was slachtoffer en 25,6% was in dezelfde periode getuige van cyberpesterijen¹. Het slachtofferschap daalde met de leeftijd ($r = -0,134$, $p < 0.01$), voor daderschap was er geen significant verband met de leeftijd. Meisjes (9,2%) gaven significant vaker aan dat ze slachtoffer geweest waren van cyberpesten dan jongens (5,4%) (Fishers' *exact test*, $p < 0.05$), voor daderschap was er geen sig- nificant verschil voor geslacht. Er waren geen significante verschillen naargelang het opleidingsniveau. Net zoals in internationaal onderzoek (Kowalski, Giumetti,

¹ Deze cijfers zijn iets lager dan de prevalentiecijfers in de andere Vlaamse studies (zie *white paper*). Een mogelijke verklaring is een verminderde bereidheid om betrokkenheid bij (cyber)pesten toe te geven aan het einde van de longitudinale studie.

Schroeder, & Lattanner, 2014) kon een grote overlap gevonden worden tussen traditioneel pesten en cyberpesten: 61,1% van de cyberpesterslachtoffers gaf ook aan het slachtoffer geweest te zijn van ‘offline’ pesten.

1.3. DE IMPACT VAN CYBERPESTEN

De negatieve impact van cyberpesten werd uitgebreid onderzocht in wetenschappelijk onderzoek. Een recente meta-analyse van 131 studies naar de impact van cyberpesten op slachtoffers en daders (Kowalski *et al.*, 2014), toonde een positief verband aan tussen het slachtofferschap van cyberpesten en stress, suïcidale gedachten, depressie, angst, eenzaamheid, fysieke symptomen, gedrags- en emotionele problemen, en drug- en alcoholgebruik. Slachtoffers van cyberpesten vertoonden daarnaast een lager zelfvertrouwen en een lagere levensvreugden. Het daderschap van cyberpesten hing samen met een hoger drug- en alcoholgebruik, angst en depressie. Bovendien toonden verschillende studies aan dat cyberpesten ook samengaat met een negatieve klas- en schoolsfeer (Blaya, 2010; Williams & Guerra, 2007). De meeste verbanden werden enkel op basis van ‘cross-sectioneel’ onderzoek vastgesteld. Dit houdt in dat alle metingen op hetzelfde moment gedaan worden, en er dus geen uitspraken gedaan kunnen worden over oorzaak en gevolg.

1.4. DADERS VAN CYBERPESTEN

Jongeren cyberpesten omwille van verschillende redenen, die zowel aan persoonlijke kenmerken als aan kenmerken van de (sociale) omgeving toegeschreven kunnen worden. In de literatuur werden verschillende persoonlijke ‘gedragsdeterminanten’ voor cyberpesten beschreven, onder andere een positieve attitude ten opzichte van cyberpesten (bv. ‘fun’, ‘gedachten verzetten’, ‘gevoel van macht en populariteit’, ‘goedkeuring van anderen bekomen’) (Hinduja & Patchin, 2009; Mishna, Cook, Gadalla, Daciuk, & Solomon, 2010; Pabian & Vandebosch, 2014; Raskauskas & Stoltz, 2007; Varjas, Talley, Meyers, Parris, & Cutts, 2010), hogere morele terugtrekking (bv. “het slachtoffer verdient het om gepest te worden”, “het was maar plagen”, “anderen pesten ook”) (Pornari & Wood, 2010), een lager niveau van morele waarden (Ang, Tan, & Mansor, 2011), emotionele status (jaloersheid, ergernis) (Hinduja & Patchin, 2009), en bepaalde psychologische kenmerken: een laag empathisch vermogen (Steffgen, König, Pfetsch, & Melzer, 2011), hyperactiviteit (Sourander *et al.*, 2010) en psychopathie (Pabian, De Backer, & Vandebosch, 2015).

Ook de sociale omgeving waarin jongeren zich bevinden is belangrijk. Zo blijkt dat leerlingen vaker cyberpesten als er in de klas veel gecyberpest wordt (Festl, Scharnow, & Quandt, 2012) en minder als ze zich verbonden voelen met de school, en het schoolklimaat als positief ervaren (Williams & Guerra, 2007). Daders van cyberpesten hebben, tot slot, vaker een slechte emotionele band met hun ouders (Ybarra & Mitchell, 2004).

1.5. SLACHTOFFERS VAN CYBERPESTEN

Slachtoffers van cyberpesten zijn vaker ook het slachtoffer van traditioneel pesten (Hinduja & Patchin, 2008), besteden meer tijd online, en vertonen vaker onlinersicogedrag dan andere jongeren. Andere risicofactoren voor slachtofferschap van cyberpesten die in onderzoek vastgesteld werden zijn obesitas (DeSmet *et al.*, 2014) en deel uitmaken van een seksuele minderheid (Schneider, O'Donnell, Stueve, & Coulter, 2012). Daarnaast zijn een laag zelfvertrouwen en een hoge sociale angst niet enkel een gevolg van cyberpesten, maar ook een risicofactor.

Slachtoffers van cyberpesten kunnen op verschillende manieren reageren op de pesten. In de psychologische literatuur verwijst men naar de term *'coping'*: "efforts to prevent or diminish treat, harm and loss, or to reduce associated stress" (Carver & Connor-Smith, 2010, p. 685). Perren en collega's (2012) onderscheiden in hun systematisch literatuuronderzoek verschillende copingstrategieën voor cyberpestslachtoffers: technologische coping, de pestkop confronteren (niet agressief), terugpesten, niets doen of negeren, instrumentele en emotionele steun zoeken, en emotionele coping. Tabel 1 biedt een overzicht van de copingstrategieën die bevestigd werden in het DICA-onderzoek. Naast de bevestigde strategieën gaven twee gepeste leerlingen aan dat ze met de pestkop hadden proberen praten en twee leerlingen dat ze klacht hadden ingediend bij de politie.

Over de effectiviteit van specifieke strategieën om te reageren op cyberpesten is nog maar weinig wetenschappelijke kennis. De eerste onderzoeken wijzen uit dat voornamelijk het hulp invoeren van anderen een effectieve strategie is om het cyberpesten te stoppen en dat het 'blokkeren' van de dader een goede strategie kan zijn op korte termijn (Machmutow, Perren, Sticca, & Alsaker, 2012; Price & Dalgleish, 2010). In de wetenschappelijke literatuur over stress en coping in het algemeen, worden 'probleemgerichte strategieën' (bv. steun zoeken en de pestkop confronteren) als effectiever beschouwd dan 'emotiegerichte strategieën' (bv. niet aan het pesten proberen denken) (Carver & Connor-Smith, 2010).

Tabel 1: Copingstrategieën Vlaamse cyberpestslachtoffers, DICA-onderzoek (N = 2.058)

Antwoord	Type coping strategie	% Ja
Ik vertelde mezelf dat het niet belangrijk was.	Emotionele coping	59,9
Ik probeerde de boodschap(pen) van de pestkop(pen) (aan of over mij) te verwijderen.	Technologische coping	56,9
Ik praatte erover met een vriend(in).	Instrumentele/emotionele steun van leeftijdsgenoot	56,5
Ik dacht erover na waarom ik gepest werd.	Emotionele coping	54,0
Ik deed alsof er niets was gebeurd.	Emotionele coping	51,3
Ik probeerde ervoor te zorgen dat de pestkop(pen) mij niet meer via internet of gsm kon(den) bereiken (door een ander gsm-nummer of e-mailadres te nemen, door de pestkop(pen) te blokkeren of van mijn vriendenlijst te halen, ...).	Technologische coping	48,2

Tabel 1: Copingstrategieën Vlaamse cyberpestsloffers, DICA-onderzoek
(N = 2.058) (vervolg)

Antwoord	Type coping strategie	% Ja
Ik vroeg aan de pestkop(pen) om ermee te stoppen.	De pestkop confronteren	48,0
Ik deed niets.	Niets doen/negeren	47,5
Ik vergat de hele gebeurtenis.	Emotionele coping	43,3
Ik weigerde eraan te denken.	Emotionele coping	41,8
Ik maakte me er te veel zorgen over.	Emotionele coping	39,8
Ik moest er om wenen.	Emotionele coping	39,0
Ik heb alle pesterijen via internet of gsm bijgehouden als 'bewijsmateriaal'.	Technologische strategie	37,2
Ik praatte erover met mijn ouder(s).	Instrumentele/emotionele steun van ouder	36,0
Ik had medelijden met mezelf.	Emotionele coping	29,6
Ik heb het online gemeld (bv.: op een 'meld misbruik'-knop geklikt, een webmaster ingelicht, ...).	Technologische coping	29,1
Ik praatte erover met iemand anders.	Instrumentele/emotionele steun zoeken	28,9
Ik pestte de dader(s) terug via internet of gsm.	Terugpesten	27,7
Ik pestte de dader(s) terug in de echte wereld.	Terugpesten	18,1
Ik gebruikte een tijd geen internet of gsm meer.	Niets doen/negeren	16,2
Ik praatte erover met een leerkracht of een andere volwassene op school.	Instrumentele/emotionele steun van ouder	15,5

1.6. CYBERPESTEN AANPAKKEN

Omwille van de grote overlap tussen pesten en cyberpesten schuiven onderzoekers een aanpak voor cyberpesten naar voren die gebaseerd is op de aanpak van traditioneel pesten via scholen, maar waarin aanvullend wordt ingespeeld op het gebruik van communicatietechnologieën bij cyberpesten en de gevolgen daarvan (zie bv.: Del Rey, Casas, & Ortega, 2012; Menesini, Nocentini, & Palladino, 2012).

In de literatuur over traditioneel pesten, wordt een holistische aanpak, de zogenaamde *'whole school approach'* beschouwd als de meest doeltreffende aanpak (Olweus, 1993; Rigby, Smith, & Pepler, 2004; Smith, Schneider, Smith, & Ananiadou, 2004; Swearer & Doll, 2001). Bij een dergelijke aanpak wordt de hele (school)gemeenschap betrokken: leerlingen, leerkrachten, ouders, schoolpsychologen en maatschappelijk werkers. Er wordt zowel gewerkt op preventie, detectie als interventie van pesten.

Preventie van pesten kan bestaan uit initiatieven om een positief schoolklimaat te creëren, een duidelijk antipestbeleid, lessenactiviteiten (bv. gericht op het verhogen van kennis of veranderen van attitudes rond pesten), opleidingen voor leerkrachten en informatievertrekking over pesten naar ouders (Del Rey, Casas, & Ortega, 2012; Menesini, Nocentini, & Palladino, 2012; Wölfer *et al.*, 2013). Wat cyberpesten betreft, wordt er daarnaast, aangedrongen op het stimuleren van veilig internet-

gebruik (bv. privacysettings op sociale netwerksites aanpassen, geen paswoorden delen), het aanleren van technische copingstrategieën (bv. de zender blokkeren, bewijsmateriaal verzamelen), en het verhogen van bewustzijn rond online communicatie (bv. grote potentiële publiek, disinhbitie-effect, online sociale normen) (Cassidy, Faucher, & Jackson, 2013). Ook in opleidingen voor schoolpersoneel, ouders en andere actoren zoals hulpverleners en lokale politie is extra aandacht nodig voor cyberpesten en voor de wijze waarop kinderen en jongeren in het algemeen met communicatietechnologieën omgaan. Scholen worden, in de wetenschappelijke literatuur, ten slotte aangespoord om een duidelijk statement over cyberpesten op te nemen in een antipestbeleid en om duidelijke regels op te stellen over (on)aanvaardbaar gebruik van ICT op school.

Detectie van pesten gebeurt vaak door middel van een laagdrempelig meldingssysteem voor leerlingen (bv. postbus, ‘pestleerkrachten’) en hogere supervisie op de speelplaats. Internetsoftwareproviders (zoals Facebook, Twitter, Snapchat) kunnen een belangrijke rol spelen in het voorzien in dergelijke meldingssystemen en eenvoudige procedures om pestinhoud offline te (laten) halen. In Vlaanderen wordt momenteel ook onderzoek gedaan naar de wenselijkheid en haalbaarheid van automatische monitoring van pestgedrag op sociale netwerksites (Van Royen, Poels, Daelemans, & Vandebosch, 2014).

Interventies bestaan bv. uit punitieve of niet-punitieve methodes om pestkoppen aan te pakken en sociale vaardigheidstraining en *peer support*-methoden voor slachtoffers (Menesini, Codecasa, Benelli, & Cowie, 2003; Rigby, Smith, & Pepler, 2004). In Nederland wordt ook een onlineplatform ontwikkeld met advies op maat voor slachtoffers van cyberpesten (Jacobs, Völlink, Dehue, & Lechner, 2014)

2. EEN JURIDISCH PERSPECTIEF OP CYBERPESTEN

Zoals hierboven aangegeven, wordt cyberpesten vaak aangepakt in de context waarin het zich afspeelt, namelijk de schoolcontext. Pesterijen zullen dan ook vaak getoetst worden aan de rechten en plichten van leerlingen, ouders, leerkrachten en andere betrokkenen, en aangepakt worden via straffen en pogingen tot verzoening binnen de schoolcontext. Voornamelijk bij ernstige pesterijen rijst echter vaak de vraag of er ook juridische stappen wenselijk zijn, en, zo ja, ondernomen kunnen worden.

2.1. BIEDT HET WETGEVEND KADER SOELAAS²?

Het lijkt geen twijfel dat in bepaalde omstandigheden handelingen die onder de noemer ‘cyberpesten’ kunnen worden geplaatst binnen het toepassingsgebied van bestaande wetgeving vallen, zoals het Strafwetboek (2.1.1.), het recht op afbeelding, opgenomen in het Wetboek Economisch Recht (2.1.2.), of de wet betreffende de verwerking van persoonsgegevens (2.1.3.) (Lievens, 2013). Of in een bepaalde situatie sprake zal zijn van een handeling die strafbaar wordt gesteld of die onrecht-

² Dit onderdeel bouwt voort op Lievens, 2013.

matig is, zal afhangen van de concrete omstandigheden. Hieronder lichten we de voorwaarden toe waaronder de vermelde wetgevende bepalingen van toepassing zouden kunnen zijn.

2.1.1. STRAFRECHTELIJKE BEPALINGEN

Een eerste bepaling die van toepassing kan zijn is artikel 145, § 3bis van de wet van 13 juni 2005 betreffende de elektronische communicatie (BS 26 juni 2005) dat het “veroorzaken van overlast of schade door middel van elektronische communicatiemiddelen” strafbaar stelt. Een aantal elementen moet aanwezig zijn opdat dergelijk gedrag binnen het toepassingsgebied van dit artikel zou vallen. Ten eerste moet dit gebeuren via een elektronisch middel (zoals bv. het internet of sociale netwerken). Ten tweede moet de dader de intentie hebben gehad om zijn doelwit lastig te vallen of schade te berokkenen. Ten derde moet dit gebeuren tegenover een ‘correspondent’. Dit houdt in dat er een vorm van interactie moet zijn tussen de dader en het slachtoffer (Walrave *et al.*, 2009). In bepaalde cyberpestsituaties, wanneer er bijvoorbeeld enkel boodschappen worden verstuurd van dader naar slachtoffer, zal deze bepaling dus niet kunnen worden toegepast.

Het Strafwetboek bevat ook een aantal bepalingen die van toepassing kunnen zijn op cyberpesten. Artikel 442bis stelt belaging (of ‘stalking’ in de volksmond) strafbaar, wanneer de persoon die de handeling stelt, “wist of had moeten weten dat hij door zijn gedrag de rust van die bewuste persoon ernstig zou verstoren”. Het artikel bepaalt dat de straffen worden verdubbeld als het doelwit bijzonder kwetsbaar is, bijvoorbeeld op basis van leeftijd. Er moeten vier factoren aanwezig zijn om het artikel te kunnen toepassen: 1) belagings- of pestgedrag, 2) een ernstige aantasting van de rust van het doelwit, 3) een oorzakelijk verband tussen de eerste en de tweede factor en 4) het feit dat de dader weet of had moeten weten dat zijn gedrag de ernstige aantasting van de rust van het doelwit tot gevolg zou hebben (Walrave *et al.*, 2009). Dit misdrijf kan enkel worden vervolgd wanneer een klacht wordt ingediend door de persoon die beweert te worden belaagd (lid 3). In een cyberpestsituatie zullen dus niet alleen deze 4 factoren aanwezig moeten zijn, maar zal het slachtoffer ook klacht moeten indienen om dit artikel te kunnen toepassen.

Het is ook mogelijk dat cyberpesten wordt geclassificeerd als laster of eerroof. Artikel 443 Sw. bepaalt dat een “persoon [die] kwaadwillig een bepaald feit ten laste legt, dat zijn eer kan krenken of hem aan de openbare verachting kan blootstellen, en waarvan het wettelijk bewijs niet wordt geleverd, schuldig [is] aan laster, wanneer de wet het bewijs van het ten laste gelegde feit toelaat, en aan eerroof, wanneer de wet dit bewijs niet toelaat”. Om dit artikel te kunnen toepassen moet er een zekere graad van openbaarheid zijn. Wat dit precies inhoudt, wordt verduidelijkt in artikel 444 Sw.: “hetzij in openbare bijeenkomsten of plaatsen (lid 1); hetzij in tegenwoordigheid van verscheidene personen, in een plaats die niet openbaar is, maar toegankelijk voor een aantal personen die het recht hebben er te vergaderen of ze te bezoeken (lid 2); hetzij om het even welke plaats, in tegenwoordigheid van de beledigde en voor getuigen (lid 3); hetzij door geschriften, al dan niet gedrukt, door prenten of zinnebeelden, die aangeplakt, verspreid of verkocht, te koop geboden of openlijk tentoongesteld worden (lid 4); hetzij ten slotte door geschriften, die niet openbaar gemaakt, maar aan verschei-

dene personen toegestuurd of mee gedeeld worden (lid 5)”. Deze opsomming dateert uit het pre-internet tijdperk, maar kan op een evolutieve wijze worden geïnterpreteerd (Uyttendaele, 2002). Zo kan een voor iedereen toegankelijke website worden gelijkgesteld met een openbare plaats, en een sociaal netwerkprofiel dat enkel toegankelijk is voor een beperkt aantal ‘vrienden’ met de situatie die in lid 2 wordt beschreven.

Daarnaast bestraft artikel 448 Sw. personen die iemand beledigen door middel van geschriften, prenten of zinnebeelden. De dader moet een kwaadwillige bedoeling hebben en de belediging moet publiek zijn (*i.e.* gebeuren in één van de omstandigheden beschreven in artikel 444 Sw., *supra*). Deze bepaling kan dus ook van toepassing zijn in de onlineomgeving.

Als een cyberpeestsituatie elementen van *sexting*³ omvat, bevat het Belgisch Strafwetboek een aantal artikelen die relevant kunnen zijn. Artikel 383 stelt het tentoonstellen, verkopen, verspreiden, vervaardigen, in voorraad hebben, invoeren, en bekendmaken van materiaal (*“liederen, vlugschriften of andere geschriften, afbeeldingen of prenten”*) dat strijdig is met de goede zeden strafbaar. De straffen worden verzwaaard indien ze gepleegd worden tegenover minderjarigen (art. 386 Sw.). Om te bepalen wat in strijd is met de goede zeden interpreteert de rechter de strafwet evolutief, rekening houdend met maatschappelijke en technische evoluties (De Busscher, 2012). De handelingen die strafbaar worden gesteld, vereisen opnieuw een zekere graad van openbaarheid. Wanneer foto’s gedeeld worden op een sociale netwerksite kunnen we aannemen dat aan deze voorwaarde zal voldaan zijn. Of dit ook het geval is als de foto’s via de ‘berichten’-functie, of via *messenger apps* worden verstuurd, waarbij de inhoud meestal slechts zichtbaar is voor de zender en ontvanger, of voor een beperkt aantal ‘vrienden’, is voor discussie vatbaar.

Daarnaast omvat artikel 383*bis* Sw. de strafbaarstelling van het voorstellen, tentoonstellen, verkopen, verhuren, verspreiden, uitzenden of overhandigen, met het oog op de handel of verspreiding vervaardigen of in voorraad hebben, (doen) invoeren of bezitten van *“zinnebeelden, voorwerpen, films, foto’s, dia’s of andere beeld dragers die houdingen of seksuele handelingen met pornografisch karakter voorstellen waarbij minderjarigen betrokken zijn of worden voorgesteld”*. Dit artikel stelt dus verschillende handelingen in verband met kinderpornografie strafbaar. In het buitenland classificeerden rechters bepaalde beelden die onder de noemer ‘sexting tussen minderjarigen’ kunnen vallen reeds als kinderpornografie (Lievens, 2014). In België gebeurde dit nog niet.

In januari 2016 werd een wetsvoorstel goedgekeurd dat het zonder toestemming of buiten medeweten tonen, toegankelijk maken of verspreiden van *“de beeld- of geluidsopname van een ontblote persoon of een persoon die een expliciete seksuele daad stelt, [...] ook al heeft die persoon ingestemd met het maken ervan”*, strafbaar⁴. Dit kan in de toekomst een belangrijk artikel zijn wanneer naaktfoto’s worden verspreid zonder de toestemming van de afgebeelde persoon.

³ ‘Sexting’ kan worden gedefinieerd als het verspreiden van seksueel getinte of expliciete inhoud via digitale technologie (internet, mobiele applicaties) (Lievens, 2013).

⁴ Wetsvoorstel tot wijziging van diverse bepalingen wat de aanranding van de eerbaarheid en het voyeurisme betreft, document 54 0699/011, 14 januari 2016.

Ten slotte is het bijvoorbeeld ook mogelijk dat cyberpesten in bepaalde gevallen afpersing (art. 470 Sw.), *hacking* (art. 550bis Sw.), het versturen van virussen (art. 550ter Sw.) of valsheid in informatica (art. 210bis, § 2 Sw.) met zich meebrengt⁵.

2.1.2. RECHT OP AFBEELDING

Als in een cyberpestsituatie beelden worden gebruikt, kunnen bepalingen van het WER of de *Wet Verwerking Persoonsgegevens* van toepassing zijn. Artikel XI.174 WER verbiedt de auteur of eigenaar van een portret dan wel enige andere persoon die een portret bezit of voorhanden heeft, dit te reproduceren of aan het publiek mee te delen zonder toestemming van de geportretteerde (of, gedurende twintig jaar na diens overlijden, zonder toestemming van zijn rechtverkrijgenden). Dit artikel betreft het ‘recht of afbeelding’ of ‘portretrecht’ en stelt dat je niet zomaar een foto mag kopiëren, verspreiden of delen zonder de toestemming van de persoon die wordt afgebeeld. Het recht op afbeelding heeft ook een nauwe link met het recht op privacy, zoals voorzien in artikel 22 van de Grondwet, artikel 8 van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens en artikel 16 van het Kinderrechtenverdrag (*infra*).

2.1.3. VERWERKING VAN PERSOONSGEGEVENS

Daarenboven kan het posten of het delen van een foto van iemand anders ook worden gekwalificeerd als het verwerken van persoonsgegevens. Dit impliceert de toepassing van de *Wet Verwerking Persoonsgegevens* (BS 18 maart 1993) die daarvoor in artikel 5 de toestemming van de betrokkene of de toepasbaarheid van een andere legitimatiegrond vereist. In zijn *advies 5/2009 over online sociale netwerken* beveelt de Groep Gegevenswerking Artikel 29 (2009) bijvoorbeeld aan dat aan “gebruikers van sociale netwerkdiensten moet worden meegedeeld dat zij afbeeldingen of informatie over anderen slechts met toestemming van de betrokkenen mogen uploaden”⁶. Merk op dat een minderjarige zonder onderscheidingsvermogen geen toestemming kan geven; enkel de ouders kunnen toestemming geven. Voor minderjarigen die wel geacht worden over onderscheidingsvermogen te beschikken (meestal rond de leeftijd van 12-14 jaar) is het vereist dat zowel de minderjarige als de ouders toestemming geven.

2.2. EEN AANTAL KNELPUNTEN

Niettegenstaande het feit dat bovenstaande analyse aantoont dat er wel degelijk wetgevendende bepalingen zijn die relevant kunnen zijn, rijst een aantal knelpunten in verband met de concrete toepassing ervan in het kader van cyberpesten. Deze knelpunten zijn niet enkel van juridische aard. Ook daaraan gelinkte en bredere maatschappelijke knelpunten kunnen worden geïdentificeerd.

Vanuit juridisch perspectief zijn met name twee vaststellingen relevant. Wanneer het gaat over cyberpesten tussen jongeren is het belangrijk aan te stippen dat de ‘daders’ in veel gevallen minderjarig zullen zijn. In dergelijke situaties zal overeen-

⁵ Voor meer informatie, cf. De Busscher *et al.*, 2012.

⁶ Zie ook Europese Toezichthouder voor Gegevensbescherming, 2010.

komstig het jeugdbeschermingsrecht de minderjarige niet gelijkgesteld mogen worden met een meerderjarige wat de mate van verantwoordelijkheid en de gevolgen van hun daden betreft. Ook wat de aansprakelijkheid van de minderjarige voor bepaalde daden betreft, zal met de leeftijd en hun onderscheidingsvermogen rekening moeten worden gehouden. Een tweede bedenking is gerelateerd aan de correcte juridische kwalificatie van bepaalde handelingen. Zoals hierboven werd beschreven, moet vaak aan verschillende voorwaarden worden voldaan om een bepaalde strafbaarstelling te kunnen toepassen. Zo kunnen we ons bijvoorbeeld de vraag stellen of conversaties die plaatsvinden of foto's die doorgestuurd worden via *messenger apps* zoals Snapchat of WhatsApp een voldoende graad van openbaarheid zullen worden toegekend om de toepassing van de bepalingen in verband met laster en eeroof of het verspreiden van materiaal dat strijdig is met de goede zeden te verzekeren. Het kan dus zijn dat in bepaalde situaties een ogenschijnlijk toepasbare bepaling toch niet zal kunnen worden aangewend omdat niet alle constitutieve elementen aanwezig zijn.

Praktische problemen in verband met opsporing en vervolging zijn bijvoorbeeld de potentiële anonimiteit van daders in de onlineomgeving of het gebrek aan bewijsmateriaal. In een emotioneel beladen situatie is het niet altijd evident om koelbloedig te blijven en alle berichtjes, mails of beelden zorgvuldig op te slaan. Bovendien zal ook soms informatie moeten worden opgevraagd bij socialenetwerk-, onlineplatform- of mobieleapplicatieaanbieders die vaak in het buitenland gevestigd zijn of met zoveel verzoeken worden geconfronteerd dat een snelle opvolging moeilijk blijkt.

Een laatste knelpunt is het meest fundamentele. Is het wenselijk om de juridische weg te bewandelen in cyberpestsituaties? Uiteraard zullen er situaties zijn die dermate ernstig zijn dat dit een gerechtvaardigde en noodzakelijke aanpak zal zijn. In vele situaties echter zal een niet-juridische benadering een te verkiezen alternatief zijn, zeker wanneer enkel minderjarigen zijn betrokken. Zoals hierboven beschreven, is preventie te prefereren boven repressie en zal een holistische benadering, waarin verschillende actoren (scholen, ouders, minderjarigen zelf) een belangrijke rol spelen in het voorkomen en aanpakken van cyberpestsituaties, de belangen van alle betrokkenen beter kunnen garanderen.

2.3. CYBERPESTEN IN EEN KINDERRECHTENPERSPECTIEF

Een holistische, multistakeholderbenadering van cyberpesten, zoals de 'Whole School Approach', kan steun vinden in een fundamentele kinderrechtenbenadering. Verschillende rechten, die expliciet aan kinderen worden toegekend in het VN-Kinderrechtenverdrag, kunnen in cyberpestsituaties op de helling komen te staan. Het VN-Kinderrechtencomité uitte reeds vroeger zijn bezorgdheid in verband met cyberpesten (VN-Kinderrechtencomité, 2011). Livingstone *et al.* (2015, p. 12) formuleerden het recent als volgt: "*Research shows that many children are resilient to hostility, humiliation or exploitation by their peers, but some are vulnerable, resulting in mental distress, self-harm or even suicide. It also explains how these risks undermine children's rights regarding identity, reputation, privacy and play as well as safety.*" Voorbeelden van relevante rechten zijn het

recht op vrijheid om zijn of haar mening te uiten en informatie te ontvangen (art. 13), het recht op privacy (art. 16), het recht op vrije tijd en ontspanning (art. 31) en bescherming tegen seksuele uitbuiting en geweld (art. 35). Deze rechten kunnen worden gesitueerd in de drie pijlers waarrond het Kinderrechtenverdrag is opgebouwd: *protection, provision én participation*, de zogenaamde 3 P's. Een aanpak van cyberpesten vereist op basis van deze benadering dus zowel positief-stimulerende acties (zoals het verstrekken van informatie en onderwijs) als preventieve/repressieve maatregelen (zoals het voorkomen van of bestraffen van inbreuken op de persoonlijke of seksuele integriteit).

Verschillende actoren dragen de verantwoordelijkheid om ervoor te zorgen dat deze rechten van kinderen effectief gerealiseerd worden. Zo verwijst artikel 4 van het Kinderrechtenverdrag naar de plicht van *overheden* om de rechten in realiteit om te zetten, en dus in een beleids- en regelgevend kader in verband met cyberpesten te voorzien dat deze doelstelling bewerkstelligt. Artikel 5 benadrukt de verantwoordelijkheid van *ouders* (of voogden) om hun kind te leiden en begeleiden op een wijze die verenigbaar is met de evoluerende capaciteiten van dat kind (weliswaar met ondersteuning van de Staat, zoals bepaald in art. 18). Ook van hen kan dus verwacht worden dat zij hun kind met raad en daad bijstaan wanneer zij (als dader of als slachtoffer) worden geconfronteerd met cyberpesten. Bovendien zorgen documenten zoals de "*Children's rights and Business Principles*" (Unicef, 2013) voor een solide basis om ook *private actoren*, zoals bijvoorbeeld socialenetwerk- of andere platformaanbieders, aan te moedigen om de rechten van hun minderjarige gebruikers niet alleen te respecteren maar ook te realiseren. Zij moeten er dus bijvoorbeeld voor zorgen dat er procedures zijn om problematische cyberpestcontent te melden en indien nodig zullen zij actie moeten ondernemen, bijvoorbeeld foto's of comments verwijderen, of profielen schorsen. Dit neemt niet weg dat het in realiteit bijzonder complex is om tot een aanpak te komen waar overheden, het onderwijs, ouders en private actoren op een harmonieuze manier samenwerken om cyberpesten te voorkomen en aan te pakken.

Een kinderrechtenperspectief vereist echter ook dat kinderen en jongeren zelf betrokken worden bij het ontwikkelen van een dergelijk beleid. Participatie is, als één van de 3 P's (*supra*), een wezenlijk onderdeel van het Kinderrechtenverdrag. Dit wordt geëxpliciteerd in artikel 12, dat kinderen het recht geeft inspraak te hebben in alle zaken die hen aanbelangen.

Kinderen zijn actieve rechtssubjecten en moeten ook zo erkend worden. Aandacht voor *agency* en *empowerment* is cruciaal. Dit kan op verschillende niveaus bewerkstelligd worden: op overheidsniveau door jongeren een stem te geven in beleidsvoorbereidend en -adviserend werk (een voorbeeld daarvan is het betrekken van de Vlaamse Scholierenkoepel in het Overlegplatform Welbevinden op School in de schoot van de Vlaamse Onderwijsraad), op schoolniveau door leerlingen te betrekken bij het opstellen van een schoolbeleid, en op gezinsniveau door te praten en het aanleren van sociale *skills*, zoals empathie.

3. CONCLUSIE

(Cyber)pesten is een ernstig probleem. Dit blijkt uit wetenschappelijk empirisch onderzoek naar het fenomeen en wordt ook expliciet bevestigd door jongeren. De oproep van de Vlaamse Scholierenkoepel om het aanpakken van (cyber)pesten op de beleidsagenda te plaatsen is daar een voorbeeld van (Vlaamse Onderwijsraad, 2015). Cyberpesten is eveneens een complex probleem. Zowel vanuit een sociaal-wetenschappelijke-empirische als vanuit een juridisch kinderrechtensperspectief wordt dan ook gepleit voor een holistische, geïntegreerde aanpak waarin alle betrokken actoren hun verantwoordelijkheid opnemen. Dit is geen sinecure. Een aantal aanbevelingen en aandachtspunten kan worden geformuleerd:

- Een holistische aanpak in het geval van cyberpesten impliceert het betrekken van veel verschillende actoren: leerlingen, leerkrachten, ouders, CLB-medewerkers, maar ook hulpverleners en (voor ernstige gevallen) de lokale politie (Vandebosch, Poels, & Deboutte, 2014). Daarnaast hebben ook platformproviders een rol in het aanpakken van dit probleem. Zij kunnen in meldingssystemen voorzien, maar ook bij de bouw van hun software rekening houden met kenmerken die pesten in de hand werken (bv. mogelijkheid tot anonieme vragen op Ask.fm). Met al deze actoren moet samen worden gewerkt op het vlak van preventie, detectie en interventie van pesten.
- In een holistische aanpak moet er aandacht zijn voor de juridische implicaties. Dit wordt idealiter geïntegreerd in een preventieve aanpak, waarin getracht wordt het bewustzijn van minderjarigen in verband met de mogelijke juridische impact van bepaalde handelingen te verhogen (bv. in verband met recht op afbeelding, privacy, delen van seksueel getinte beelden). Een benadering die mediawijsheid integreert in het onderwijs kan hier een belangrijke rol spelen. Vooraleer te opteren voor een repressieve aanpak kunnen alternatieve manieren van conflictbemiddeling aangewend worden. In zeer ernstige situaties waarbij de integriteit van een minderjarige ernstig wordt aangetast, moet kordaat worden opgetreden, in overleg met alle betrokken actoren.
- In een holistische aanpak is het cruciaal dat kinderen en jongeren een plaats krijgen in het debat omtrent het opstellen, toepassen en evalueren van het beleid op de verschillende niveaus zoals hierboven beschreven, niet enkel voor de schone schijn, maar met respect voor hun inbreng en ervaringen. Online contacten en ervaringen zijn heel belangrijk geworden in het dagelijkse leefwereld van jongeren en mogen in deze debatten dus niet verwaarloosd worden.

REFERENTIES

- Ang, R.P., Tan, K.-A., & Mansor, A.T. (2011). Normative beliefs about aggression as a mediator of narcissistic exploitativeness and cyberbullying. *Journal of Interpersonal Violence*, 26(13), 2619-2634. <http://doi.org/10.1177/0886260510388286>.
- Blaya, C. (2010). Cyberbullying and happy slapping in France: a case study in Bordeaux. In *Cyberbullying: A cross-national comparison* (pp. 55-68). Landau: Verlag Empirische Pädagogik.
- Cassidy, W., Faucher, C., & Jackson, M. (2013). Cyberbullying among youth: A comprehensive review of current international research and its implications and application to policy

- and practice. *School Psychology International*, 34(6), 575-612. <http://doi.org/10.1177/0143034313479697>. De Busscher, Martine *et al.* (2012), *Strafrecht*, Larcier Wet en Duiding, Brussel, Larcier.
- Del Rey, R., Elipe, P., & Ortega-Ruiz, R. (2012). Bullying and cyberbullying: overlapping and predictive value of the co-occurrence. *Psicothema*, 24(4), 608-613.
- Festl, R., Scharnow, M., & Quandt, T. (2012). Peer influence on adolescents' communication behavior. A comparison of different context effects on cyberbullying. Presented at the 62nd Annual Meeting of the International Communication Association, Phoenix, Arizona (USA).
- Del Rey, R., Casas, J.A., & Ortega, R. (2012). The ConRed Program, an evidence-based practice. *Comunicar*, (39), 129-137. <http://doi.org/10.3916/C39-2012-03-03>.
- DeSmet, A., Deforche, B., Hublet, A., Tanghe, A., Stremersch, E., & De Bourdeaudhuij, I. (2014). Traditional and cyberbullying victimization as correlates of psychosocial distress and barriers to a healthy lifestyle among severely obese adolescents – a matched case-control study on prevalence and results from a cross-sectional study. *BMC Public Health*, 14(1), 224. <http://doi.org/10.1186/1471-2458-14-224>.
- Europese Toezichthouder voor Gegevensbescherming (2010). *Data protection legislation in Europe, preventing cyber-harassment by protecting personal data and privacy*, http://www.edps.europa.eu/EDPSWEB/webdav/shared/Documents/EDPS/Publications/Speeches/2010/10-06-07_Speech_Cyber-harassment_EN.pdf.
- Fanti, K.A., Demetriou, A.G., & Hawa, V.V. (2012). A longitudinal study of cyberbullying: Examining risk and protective factors. *European Journal of Developmental Psychology*, 9(2), 168-181. <http://doi.org/10.1080/17405629.2011.643169>.
- Groep Gegevenswerking Artikel 29 (2009). *Advies 5/2009 over online sociale netwerken*, http://ec.europa.eu/justice/policies/privacy/docs/wpdocs/2009/wp163_nl.pdf.
- Heirman, W., & Walrave, M. (2008). Pesten in bits & bytes. In *Ethiek en weerbaarheid in de informatiesamenleving* (pp. 68-72). Leuven: LannooCampus.
- Hemphill, S.A., Kotevski, A., Tollit, M., Smith, R., Herrenkohl, T.I., Toumbourou, J.W., & Catalano, R.F. (2012). Longitudinal Predictors of Cyber and Traditional Bullying Perpetration in Australian Secondary School Students. *Journal of Adolescent Health*.
- Hinduja, S., & Patchin, J.W. (2008). Cyberbullying: An Exploratory Analysis of Factors Related to Offending and Victimization. *Deviant Behavior*, 29(2), 129-156.
- Hinduja, S., & Patchin, J.W. (2009). *Bullying Beyond the Schoolyard. Preventing and Responding to Cyberbullying*. Thousand Oaks: Corwin Press.
- Hublet, A., Vereecken, C., & Maes, L. (2012). *Studie Jongeren en Gezondheid HBSC*. Gent: Universiteit Gent.
- Jacobs, N.C.L., Völlink, T., Dehue, F., & Lechner, L. (2014). Online Pestkoppenstoppen: systematic and theory-based development of a web-based tailored intervention for adolescent cyberbully victims to combat and prevent cyberbullying. *BMC Public Health*, 2014(14). <http://doi.org/10.1186/1471-2458-14-396>.
- Juvonen, J., & Gross, E.F. (2008). Extending the School Grounds? – Bullying Experiences in Cyberspace. *Journal of School Health*, 78(9), 496-505.
- Kiriakidis, S.P., & Kavoura, A. (2010). Cyberbullying. A review of the literature on harassment through the internet and other electronic means. *Family & Community Health*, 33(2), 82-93. <http://doi.org/10.1097/FCH.0b013e3181d593e4>.
- Kowalski, R.M., & Limber, S.P. (2007). Electronic Bullying Among Middle School Students. *Journal of Adolescent Health*, 41(6, Supplement 1), S22-S30.

- Kowalski, R.M., Giumetti, G.W., Schroeder, A.N., & Lattanner, M.R. (2014). Bullying in the digital age: a critical review and meta-analysis of cyberbullying research among youth. *Psychological Bulletin*, 140(4), 1073-1137. <http://doi.org/10.1037/a0035618>.
- Lievens, E. (2013). Risico's voor jongeren op sociale netwerken: bekeken vanuit juridisch perspectief. In P. Valcke, P.J. Valgaeren en E. Lievens, *Sociale media: Actuele juridische aspecten*, Intersentia, 9-66.
- Lievens, E. (2014). Bullying and sexting in social networks: Protecting minors from criminal acts or empowering minors to cope with risky behaviour?, *International Journal of Crime, Law & Justice*, (42)3, 251-270.
- Livingstone, S., Carr, J. & Byrne, J. (2015). One in three: Internet governance and children's rights, Global Commission on Internet Governance Paper Series, No. 22, https://www.cigionline.org/sites/default/files/no22_2.pdf.
- Machmutow, K., Perren, S., Sticca, F., & Alsaker, F.D. (2012). Peer victimization and depressive symptoms: Can specific coping strategies buffer the negative impact of cybervictimization? *Emotional and Behavioral Difficulties*, 17(3-4), 403-420. <http://doi.org/10.1080/13632752.2012.704310>.
- Menesini, E., Codecasa, E., Benelli, B., & Cowie, H. (2003). Enhancing children's responsibility to take action against bullying: Evaluation of a befriending intervention in Italian middle schools. *Aggressive Behavior*, 29(1), 1-14. <http://doi.org/10.1002/ab.80012>.
- Menesini, E., Nocentini, A., & Palladino, B.E. (2012). Empowering students against bullying and cyberbullying: Evaluation of an Italian peer-led model. *International Journal of Conflict and Violence*, 6(2), 314-321.
- Menesini, E., Nocentini, A., Palladino, B.E., Scheithauer, H., Schultze-Krumbholz, Frisen, A., ... Blaya, C. (2013). Definitions of cyberbullying. In P.K. Smith & G. Steffgen, *Cyberbullying through the new media. Findings from an international network* (pp. 23-36). London and New York: Taylor & Francis Group.
- Mishna, F., Cook, C., Gadalla, T., Daciuk, J., & Solomon, S. (2010). Cyber bullying behaviors among middle and high school students. *American Journal of Orthopsychiatry*, 80(3), 362-374.
- Olweus, D. (1993). *Bullying at School: What we know and what we can do*. Malden/Oxford/Carlton: Blackwell Publishers Ltd.
- Olweus, D. (1999). Sweden. In P.K. Smith, Y. Morita, J. Junger-Tas, D. Olweus, R.F. Catalano, & P. Slee (eds.), *The Nature of School Bullying: A Cross-national Perspective* (pp. 7-27). London: Routledge.
- Olweus, D. (2010). Understanding and Researching Bullying. Some Critical Issues. In S.R. Jimerson, Swearer, Susan M, & D. Espelage, *Handbook of Bullying in Schools. An International Perspective* (pp. 9-33). New York and London: Routledge, Taylor and Francis Group.
- Pabian, S., De Backer, C.J.S., & Vandebosch, H. (2015). Dark Triad personality traits and adolescent cyber-aggression. *Personality and Individual Differences*, 75, 41-46. <http://doi.org/10.1016/j.paid.2014.11.015>.
- Pabian, S., & Vandebosch, H. (2012). Longitudinal research on cyberbullying in Belgium (Project funded by University of Antwerp, BOF-NOI).
- Pabian, S., & Vandebosch, H. (2014). Using the theory of planned behaviour to understand cyberbullying: the importance of beliefs for developing interventions. *European Journal of Developmental Psychology*, 11(4), 463-477. <http://doi.org/10.1080/17405629.2013.858626>.

- Pabian, S., & Vandebosch, H. (2014). Developmental trajectories of (cyber)bullying perpetration and social intelligence during early adolescence. *Journal of early adolescence*, pp. 1-26, doi:10.1177/0272431614566944.
- Perren, S., Corcoran, L., Cowie, H., Dehue, F., Garcia, D., McGuckin, C., ... Vollink, T. (2012). *Coping with Cyberbullying: A Systematic Literature Review. Final Report of the COST IS 0801 Working Group 5* (p. 32). Zürich: Universität Zürich.
- Pornari, C.D., & Wood, J. (2010). Peer and cyber aggression in secondary school students: The role of moral disengagement, hostile attribution bias, and outcome expectancies. *Aggressive Behavior*, 36(2), 81-94. <http://doi.org/10.1002/ab.20336>.
- Price, M., & Dalgleish, J. (2010). Cyberbullying. Experiences, impacts and coping strategies as described by Australian young people. *Youth Studies Australia*, 29(2), 51-59.
- Raskauskas, J., & Stoltz, A.D. (2007). Involvement in Traditional and Electronic Bullying Among Adolescents. *Developmental Psychology*, 43(3), 564-575.
- Rigby, K., Smith, P., & Pepler, D. (2004). Working to prevent school bullying: key issues. In *Bullying in schools. How succesfull can intervention be?* (pp. 1-12). Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Schneider, S.K., O'Donnell, L., Stueve, A., & Coulter, R.W.S. (2012). Cyberbullying, school bullying, and psychological distress: a regional census of high school students. *American Journal of Public Health*, 102(1), 171-177. <http://doi.org/10.2105/AJPH.2011.300308>.
- Smith, J.D., Schneider, B.H., Smith, P.K., & Ananiadou, K. (2004). The Effectiveness of Whole-School Antibullying Programs: A Synthesis of Evaluation Research. *School Psychology Review*, 33(4), 547-560.
- Slonje, R., & Smith, P.K. (2008). Cyberbullying: Another main type of bullying? *Scandinavian Journal of Psychology*, 49(2), 147-154.
- Sourander, A., Brunstein Klomek, A., Ikonen, M., Lindroos, J., Luntamo, T., Koskelainen, M., ... Helenius, H. (2010). Psychosocial Risk Factors Associated With Cyberbullying Among Adolescents: A Population-Based Study. *Archives of General Psychiatry*, 67(7), 720-728.
- Steffgen, G., König, A., Pfetsch, J., & Melzer, A. (2011). Are Cyberbullies Less Empathic? Adolescents' Cyberbullying Behavior and Empathic Responsiveness. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 14(11), 643-648. <http://doi.org/10.1089/cyber.2010.0445>.
- Swearer, S.M., & Doll, B. (2001). Bullying in Schools. *Journal of Emotional Abuse*, 2(2-3), 7-23. http://doi.org/10.1300/J135v02n02_02.
- Uyttendaele, C. (2002). *Openbare informatie – Het juridisch statuut in een convergerende mediaomgeving*, Antwerpen, Maklu.
- Unicef (2013). Children's rights and business principles, http://www.unglobalcompact.org/docs/issues_doc/human_rights/CRBP/Childrens_Rights_and_Business_Principles.pdf.
- Vandebosch, H., Van Cleemput, K., Mortelmans, D., & Walrave, M. (2006). *Cyberpesten bij jongeren in Vlaanderen, studie in opdracht van het viWTA*. Brussels.
- Vandebosch, H., Poels, K., & Deboutte, G. (2014). Schools and cyberbullying: Problem perception, current actions and future needs. *International Journal of Cyber Society and Education*, 7(1), 29-48.
- Van Royen, K., Poels, K., Daelemans, W., & Vandebosch, H. (2014). Automatic monitoring of cyberbullying on social networking sites: From technological feasibility to desirability. *Telematics and Informatics*. <http://doi.org/10.1016/j.tele.2014.04.002>.

- Varjas, K., Talley, J., Meyers, J., Parris, L., & Cutts, H. (2010). High School Students' Perceptions of Motivations for Cyberbullying: An Exploratory Study. *Western Journal of Emergency Medicine*, 11(3), 269-273.
- Vlaamse Onderwijsraad (2015). Advies over de preventie en de aanpak van pesten op school. Retrieved from <http://www.vlor.be/sites/www.vlor.be/files/ar-ar-adv-1415-009.pdf>.
- VN Kinderrechtencomité (2011). General comment No. 13 (2011) The right of the child to freedom from all forms of violence, http://www2.ohchr.org/english/bodies/crc/docs/CRC.C.GC.13_en.pdf.
- Walrave, M., Demoulin, M., Heirman, W., & Van der Perre, A., *Onderzoeksrapport Cyberpesten*, 2009, http://www.internet-observatory.be/internet_observatory/pdf/brochures/Boek_cyberpesten_nl.pdf.
- Williams, K.R., & Guerra, N.G. (2007). Prevalence and Predictors of Internet Bullying. *Journal of Adolescent Health*, 41(6, Supplement 1), S14-S21. <http://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2007.08.018>.
- Wölfer, R., Schultze-Krumbholz, A., Zagorscak, P., Jäkel, A., Göbel, K., & Scheithauer, H. (2013). Prevention 2.0: Targeting Cyberbullying @ School. *Prevention Science*, 1-9. <http://doi.org/10.1007/s11121-013-0438-y>.
- Ybarra, M.L., & Mitchell, K.J. (2004). Online aggressor/targets, aggressors, and targets: a comparison of associated youth characteristics. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 45(7), 1308-1316.